

'Wrecking' organizations in the agricultural sector of the Ukrainian SSR in the first half of the 1930s (based on materials from the sectoral state archive of the security service of Ukraine)

Oleksandr P. Trygub

Petro Mohyla Black Sea National University

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: alextrigub@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0610-1702>

Researcher ID Web of Science: P-1173-2017

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57215006812>

Serhii V. Kornovenko

Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: s-kornovenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>

Researcher ID Web of Science: U-4291-2018

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57920530500>

Abstract.

*The purpose of the research paper is to determine and outline the information potential of the funds of the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (HDA SBU) for the study of repressions against 'wrecking' organizations fabricated by the Chekists in the agricultural sector of the Ukrainian SSR in the first half of the 1930s, to identify gaps in the specified issues and prospects for future research. **Methodologically**, the study is based on a comprehensive archival and documentary analysis of materials from the HAD SBU, applying an interdisciplinary approach that combines historical analysis, source studies, generalization, and elements of content analysis of official documents. The principles of historicism, systematics, and scientific validity are adhered to; attention is paid to the comparison of representative 'cases' (1930–1935) and the identification of typical patterns of investigative fabrications and propaganda narratives. **Conclusions.** Archival materials confirm that repressive operations against 'wreckers' in the agricultural sector were systematic and centrally coordinated, and not isolated cases. The GPU-NKVD employed standardized patterns of fabrication, including the construction of 'organizations,' the production of falsified evidence, forced confessions, and accusations of wrecking, counter-revolutionary conspiracy, sabotage, and preparation of intervention. The victims of such mythical cases were leading researchers, veterinarians, microbiologists, managers, and employees of agricultural institutions. Criminal cases served as a tool for eliminating alternative approaches to management, demoralizing the intelligentsia, and justifying the failures of collectivization. The funds of the HDA SBU contain significant information potential for further disclosure of personal destinies, investigation procedures, and propaganda logic of repressions, which makes it necessary to study them in detail in the future.*

Funding. The study was prepared based on the results of fundamental research "The Socio-cultural Space of Ukraine in the Second Half of the Nineteenth – First Third of the Twentieth Century: the Peasant-centric Dimension" (state registration number: 0123U101600) with the support of the Ministry of Education and Science of Ukraine.

Keywords: wrecking organizations, repressions, agricultural sphere, falsification, archival and investigative cases, agriculture, first half of the 1930s

«Шкідницькі» організації у сільському господарстві УСРР першої половини 1930-х років (за матеріалами ГДА СБУ)

Олександр Тригуб

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Доктор історичних наук, професор (Україна)

email: alextrigub@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0610-1702>

Researcher ID Web of Science: P-1173-2017

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57215006812>

Сергій Корновенко

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Доктор історичних наук, професор (Україна)

email: s-kornovenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>

Researcher ID Web of Science: U-4291-2018

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57920530500>**Анотація.**

Метою статті є визначення й окреслення інформаційного потенціалу фондів Галузевого держархіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) у вивченні репресій щодо сфальсифікованих чекістами «шкідницьких» організацій у сільському господарстві УСРР першої половини 1930-х років, визначенні білих плям в означеній проблематиці та перспектив майбутніх досліджень. **Методологічно** дослідження базується на комплексному архівно-документальному аналізі матеріалів ГДА СБУ із застосуванням міждисциплінарного підходу, що поєднує історичний аналіз, джерелознавство, узагальнення та елементи контент-аналізу офіційних документів. Дотримано принципи історизму, системності та наукової обґрунтованості; увага приділена порівнянню репрезентативних «справ» (1930–1935 рр.) і виявленню типових схем слідчих фабрикацій і пропагандистських наративів. **Висновки.** Архівні матеріали підтверджують, що репресивні операції проти «шкідників» у сільському господарстві були системними та централізовано координованими, а не поодинокими випадками. ДПУ–НКВС використовували стандартизовані схеми фабрикацій – конструювання «організацій», вироблення сфальсифікованих доказів, примусові зізнання та звинувачення у шкідництві, контрреволюційній змові, саботажі та підготовці інтервенції. Жертвами цих міфічних справ стали провідні вчені, ветеринари, мікробіологи, керівники та працівники аграрних установ. Кримінальні справи слугували інструментом усунення альтернативних підходів господарювання, деморалізації інтелігенції та виправдання провалів колективізації. Фонди ГДА СБУ містять значний інформаційний потенціал для подальшого розкриття персональних доль, процедур слідства та пропагандистської логіки репресій, що робить необхідним їх детальне дослідження у подальшому. **Фінансування.** Стаття підготовлена за результатами фундаментального дослідження «Соціокультурний простір України другої половини XIX – першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600) за підтримки Міністерства освіти і науки України.

Ключові слова: шкідницькі організації, репресії, аграрна сфера, фальсифікація, архівно-слідчі справи, сільське господарство, перша половина 1930-х років.

Постановка проблеми. У першій половині 1930-х років радянська влада в УСРР активно фабрикувала справи про так звані «шкідницькі» або «контрреволюційні» організації, нібито існуючі у сільському господарстві. Такі справи були елементом сталінської політики терору, спрямованої на ліквідацію старих фахівців-аграріїв, інженерів, економістів і керівників, а також на виправдання невдач колективізації та продрозкладки.

До найвідоміших шкідницьких справ можна віднести «Справу контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР» (1930), «Трудової селянської партії» (1930–1931), «Контрреволюційної шкідницької організації в органах наркомзему і наркомрадгоспів» (1933), які вже знайшли своє відображення в сучасній історіографії, яка спиралася переважно на опубліковані матеріали та документи більшовицької партії. Натомість поза увагою дослідників опинилися численні доповідні й аналітичні матеріали, обвинувальні висновки тощо, що зберігаються у фондах Галузевого держархіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) і насамперед фондах № 16 «Секретаріат ГПУ-КГБ УРСР» та № 13 «Колекція друкованих видань КГБ УРСР», де зустрічаємо доповідні та обвинувальні висновки щодо контрреволюційних і шкідницьких організацій. Вказані матеріали на сьогодні активно вводяться до наукового обігу, але цей процес знаходиться лише на початковій стадії, що пояснюється нетривалим періодом отримання науковцями вільного доступу до його матеріалів.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Інтерес до визначеної нами проблематики спостерігається вже на світанку відродження української незалежності. Так, у 1993 р. загальний огляд окремих справ у своїй книзі здійснив Ю. Шаповал (Шаповал, 1993), який одним із перших отримав доступ до колишніх архівів КДБ УРСР. Однією з перших предметно направлених праць стала стаття В. Марочка (Марочко, 1998), що розкриває зміст і перебіг однієї із фальсифікованих справ – «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР» (1930). Спираючись на різні групи джерел (архівні й опубліковані документи, пресу), автор через призму особистих доль учасників процесу прослідкував те, як радянська репресивна машина знищувала передових вчених і практиків аграрної галузі. Праця дослідника є оглядовою і

.....
залишає значні перспективи для наступників, зокрема, й детальне вивчення безпосередньо кримінальної справи, що зберігається в ГДА СБУ.

Огляд справи «Українська філія Трудової селянської партії» у передмові до збірки документів провели Т. Григор'єва та В. Очеретянко (Григор'єва, Очеретянко, 2010, с. 3–21). Автори дійшли висновку, що «справа “Трудової селянської партії”, яка була сфальсифікована ОДПУ СРСР – ДПУ УСРР мала чітку політичну мету – продемонструвати українському суспільству невідворотність форсованої модернізації економіки СРСР та вилучити реальних і потенційних політичних, інтелектуальних опонентів більшовицькій владі» (Григор'єва, Очеретянко, 2010, с. 20). Більш ширше й аналітичне бачення проблеми Т. Григор'єва подала в окремій статті (Григор'єва, 2008), але зосередилася на тій частині операції «Трудової селянської партії», яка проводилася на території Одещини. Вказаній справі присвячені невеликі тези Л. Рожкової (Рожкова, 2014), що побудовані на згаданому збірнику документів.

Невеличкий огляд, що ґрунтується на обвинувальному висновку щодо «Справи про контрреволюційну змову у сільському господарстві» (зберігається у фонді 13 друкованих видань ГДА СБУ), провела Т. Грищенко (Грищенко, 2012). Авторка уважно вивчила зміст справи, зазначивши, що пізніші дослідники надали їй умовну назву «Група Конара–Вольфа–Коварського». Сфальсифікована «організація» мала загальносоюзний характер і мала в УСРР республіканський центр з 6 обласними філіями. 11 березня 1933 р. по справі засуджено 100 найбільш активних учасників – фахівців із сільськогосподарської дослідної справи. Вивчення участі України та відведеного для неї місця у цій справі проти вітчизняних аграріїв здійснив Р. Гілязетдінов, виділивши зі 100 засуджених 15 фігурантів, що представляли «українську філію» (Гілязетдінов, 2015).

Короткі енциклопедичні огляди вказаних вище справ зробив Ю. Шаповал (Шаповал, 2008a, 2008b, 2015).

У розрізі оголошеної теми неможливо обійти стороною праці Н. Романець, яка багато років досліджує історію колективізації в Україні. У своїх роботах вона вивчає репресивні механізми радянської влади (боротьбу зі шкідництвом в аграрному секторі України (Романець, 2011; Романець, 2015a, 2015b), політику колективізації та її наслідки, а також детально аналізує опір українського селянства (Іваненко, Романець, 2009; Романець, 2024). Про репресивні практики бійців Червоної армії при здійсненні суцільної колективізації йдеться в статтях О. Мельничука, П. Кравченка (Мельничук, Кравченко, 2024) та О. і М. Мельничуків (Мельничук О., Мельничук М., 2025).

Як бачимо, проблема шкідництва у сільськогосподарській галузі отримала певне висвітлення, водночас можна сміливо стверджувати, що автори поки не залучили у повній мірі документальний матеріал з фондів ГДА СБУ.

Метою цього дослідження є визначення й окреслення інформаційного потенціалу фондів № 13 і № 16 у вивченні репресій щодо сфальсифікованих чекістами «шкідницьких» організацій у сільському господарстві УСРР першої половини 1930-х років, визначенні білих плям в означеній проблематиці та перспектив майбутніх досліджень.

Виклад основного матеріалу. Винятково чекістський погляд на так зване «шкідництво» в аграрній сфері подають нам доповідні матеріали НКВС й обвинувальні висновки, що зберігаються у Галузевому держархіві Служби безпеки України. Вони не лише доповнюють знання про дію репресивного апарату, а й показують шляхи викорінення альтернативних підходів господарювання, які йшли урозріз нав'язуваній колгоспній системі.

4 лютого 1930 р. голова ДПУ В. Балицький направив голові Раднаргоспу УСРР К. Сухомліну підготовлену Економічним управлінням ДПУ розлогу аналітичну записку під назвою «Контрреволюційна організація у сільському господарстві України» (ГДА СБУ, Ф. 16, Оп. 1, Спр. 2, Арк. 10–52). Доповідь розкриває перебіг і ключові моменти сфабрикованого процесу над теоретиками-аграрниками та працівниками сільськогосподарської галузі УСРР. Справа стала хрестоматійною та широко висвітлювалася у пресі (Железногорський, 1930a; Железногорський, 1930b; Контрреволюція..., 1930; Контрреволюція..., 1930), заслуживши навіть окремого пропагандистського збірника (Шкідництво..., 1931). Оскільки її сутність вже досить детально висвітлена сучасними науковцями, то ми не будемо зупинятися на її перебігу (див., наприклад, статтю В. Марочка (Марочко, 1998). Загалом співробітники ДПУ УСРР арештували 46 сільськогосподарських фахівців – працівників НКЗ УСРР, «Укрсільбанку», «Укрнасіносоюзу», науково-дослідних інститутів сільськогосподарського профілю, дослідних станцій. Вже у червні 1930 р. надзвичайна сесія Верховного суду УСРР оголосила вирок на різні терміни позбавлення волі (Марочко, 1998, с. 99–100). Звинувачувальний висновок по цій справі та матеріали судового засідання знаходимо у фонді 13 під назвою «Обвинувальний висновок у справі контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві України. 1930 р.» (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 134).

28 липня 1935 р. В. Балицький направив командувачу військами Київського військового округу І. Якіру (ймовірно, Якір був членом ЦК КП(б)У) обвинувальний висновок по справі, «викритої органами УДБ НКВС УСРР контрреволюційної шкідницької організації у сільському господарстві», з приміткою, що справа направлена для слухання до Спецколегії Верховного Суду УСРР (ГДА СБУ, Ф. 16, Оп. 1, Спр. 27, Арк. 48).

Відповідно до документу (маємо друкований примірник обвинувачення й у фонді 13 (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 80) протягом січня-березня 1935 р. були проведені арешти фігурантів справи: професора Київського сільгоспінституту Михайла Гудим-Левковича, завідувача науково-дослідницькою станцією в Терезине Білоцерківського району, професора Миколи Староверова, завідувача секцією молокознавства Київської зональної станції, професора Петра Лавренюка, доцента Дніпропетровського сільгоспінституту Василя Козицького, старшого наукового співробітника ВУАН Івана Назаренка, доцента мікробіології Дніпропетровського сільгоспінституту Михайла Озерського та старшого наукового співробітника Київської зональної станції Леоніда Засенка.

Відповідно до агентурних матеріалів, означеними особами була створена контрреволюційна шкідницька організація, що ставила за мету проведення підривної роботи у галузі тваринництва. За версією слідчих, «учасники організації проникли до науково-дослідних інститутів, сільськогосподарських ВНЗ, дослідних станцій та інших установ, що пов'язані з роботою по розвитку та зміцненню тваринницької справи у країні та, використавши своє становище у цих установах, вели контрреволюційну роботу, спрямовану на зрив тваринництва та колективізації, намагаючись тим самим підірвати економічну міць Радянського Союзу». Окремі учасники організації навіть «розробляли плани організації біо-війни шляхом поширення шкідливих бактерій» (ГДА СБУ, Ф. 16, Оп. 1, Спр. 27, Арк. 49–50). Останнє твердження ґрунтувалося на тому, що у мікробіолога М. Озерського були знайдені пробірки з бактеріями сибірської виразки, кишкової палички, щурячого тифу й ін.

Сфабрикована організація виглядала наступним чином. Восени 1929 р. за ініціативи професора Всесоюзного інституту тваринництва В. Устьянцева, який раніше працював у Київському сільгоспінституті, була створена організація, до якої залучено учнів Устьянцева – Гудим-Левковича і Староверова, а згодом й інших учасників. Головним завданням організації стало «шкідництво в галузі тваринництва» (ГДА СБУ, Ф. 16, Оп. 1, Спр. 27, Арк. 52–53). Організація начебто мала політичну платформу, тактику дій, здійснювала контрреволюційну та шкідницьку роботу. Усі ці складові детально прописані у звинувачувальному висновку (ГДА СБУ, Ф. 16, Оп. 1, Спр. 27, Арк. 49–93). Особливо тісні зв'язки організація мала з Московською організацією на чолі з В. Устьянцевим (ліквідована у 1935 р.): «При зустрічах учасників київської організації та московського центру вироблялися настанови у практичній контрреволюційній роботі, з Москви отримувалися вказівки про методи підривної роботи» (ГДА СБУ, Ф. 16, Оп. 1, Спр. 27, Арк. 59).

До шкідницької роботи організації слідчі відносили підтримку куркулів та одноосібного господарства, зрив заходів радянської влади у галузі сільського господарства, зосереджуючись на тваринництві, підривній роботі організації у племінній справі, знищенні худоби, підриві кормової бази, шкідництві у педагогічній і науковій роботі тощо. Особливий інтерес викликає версія про підготовку та здійснення біологічної війни, якій організація надавала «виняткове значення». Серед її цілей було поширення інфекційних захворювань і падіж худоби, псування кормів і продуктів тваринництва (наприклад, псування сиро-масло-молочних продуктів шляхом введення в них шкідливих бактерій). І навіть більше, Озерський «надавав велике значення застосуванню в мікробіологічній боротьбі бактерій Банга, що викликають поширення інфекційного аборту у худоби та захворювання людей (спричиняють бруцельоз, або мальтійську чи середземноморську гарячку. – *Авт.*), проводив наукове вивчення цих бактерій, припускаючи використання їх на практиці у контрреволюційних цілях» (ГДА СБУ, Ф. 16, Оп. 1, Спр. 27, Арк. 61–68).

У результаті слідства до справи притягнуто ще 27 фігурантів та виділено в окремі справи. Матеріали слідства направлено прокурору у спецсправах НКЮ для підготовки справи у розгляді судом Спецколегії Верховного суду УСРР. Подальша доля ключових фігурантів невідома.

Більш презентативним у колі окресленої проблеми виглядає фонд № 13, де знаходимо добірку фінальних звинувачувальних висновків, які відносяться до окресленої проблеми. Авторами знайдено 26 справ (2 з них вже згадані вище), які умовно можна поділити на 3 групи.

Найбільшою групою є 14 справ на контрреволюційні шкідницькі організації бактеріологів, ветеринарів і мікробіологів. З них 13 відносяться до 1931 року та пов'язані насамперед із загальносоюзною «справою ветеринарів-бактеріологів» на чолі з відомим радянським ветеринаром, директором Московського ветеринарно-бактеріологічного інституту Ніколаєм Міхініним (1872–1946) і «справою мікробіологів» на чолі з відомим українським науковцем, директором Московського інституту інфекційних хвороб імені І.І. Мечникова Степаном Коршуном (1868–1931). Українські чекісти теж «не пасли задніх» і розкрили свою «Всеукраїнську

.....
контрреволюційну організацію ветеринарів і бактеріологів», що охоплювала впливом усі регіони УСРР. Документи ГДА СБУ представляють загальний обвинувальний висновок по «центру» організації (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 37, 149) й обвинувачення по крайовим організаціям, які були виділені в окремі впровадження (Волинська філія з центром у Житомирі (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 38), Полтавська (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 39), Подільська з центром у Вінниці (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 40), дві групи Дніпропетровської філії – ветеринари (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 41) та мікробіологи (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 82), ветеринарні працівники Запоріжжя (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 42), ветеринари-бактеріологи Південної України з центром в Одесі (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 43), ветеринари Харківщини й Ізюмщини (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 44), ветеринарні лікарі та бактеріологи Київщини (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 45), ветеринари Криворіжжя (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 146, 147). Окремо виділимо справу тваринників-бактеріологів 1934 р. (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 80) щодо шкідницької організації на чолі з професором М. Гудим-Левковичем, яку ми вже згадували та характеризували вище.

Не вдаючись у деталі означених справ, адже такого завдання собі не ставили, окреслимо суть цієї маловідомої, але досить масштабної фальсифікованої справи (за деякими даними, на території СРСР у рамках цієї операції заарештовано близько 700 вчених). Арешти стосовно цих справ розпочалися майже одночасно по всій території СРСР, що свідчить про централізоване управління її проведенням. В УСРР головні фігуранти були заарештовані у листопаді-грудні 1930 р.: професор Микола Агаллі, завідувач кафедри вакцин і сироваток Харківського інституту наукової та практичної ветеринарії; директор Харківського ветеринарно-бактеріологічного інституту Олександр Степаненко; завідувач епізоотичним відділом Українського ветеринарного управління Наркомзему Микола Веселовський; професор хірургічної патології Харківського ветеринарного інституту Ніколай Самоделкін; епізоотолог Українського ветеринарного управління Наркомзему Микола Іляшенко; інспектор Українського ветеринарного управління Наркомзему Павло Косминський; директор Херсонського ветеринарно-бактеріологічного інституту Павло Боровський та інші. Усього до ключових фігур «Всеукраїнської контрреволюційної організації ветеринарів і бактеріологів» віднесено 17 осіб (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 37. С. 83–91).

За легендою слідчих, організація утворена в 1921 р. за ініціативи та при участі проф. М. Агаллі, який на той час очолював Харківський ветеринарно-бактеріологічний інститут. Основною метою організації було «повалення радянської влади» та підготовка «бактеріальної війни – зараження водоймищ, колодязів і продуктів харчування людськими патогенними мікробами, з метою поширення серед населення масових епідемічних захворювань». Члени організації відповідали за утримання патогенних культур (паратифи, тиф, дизентерія, холера та різні аеробні культури), що «були виділені та підтримувалися постійно у стані вірулентності (живому та здатному до зараження стані)».

Організація «систематично та безперервно протягом низки років і до останнього часу, здійснювала шкідницькі акти в галузі усупільненого та соціалістичного тваринництва за допомоги ветеринарних і бактеріологічних засобів, наносячи цим непомірну шкоду соціалістичному тваринництву» (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 37, С. 3–4).

Українська організація тримала тісний зв'язок із Московським центром, який «здійснював керівництво українською організацією, як в галузі ветеринарного та бактеріологічного шкідництва, так і з питань підготовки бактеріальної війни». Також мала контакти із закордонними центрами в Югославії, Франції, Німеччині, Чехословаччині. Організація мала осередки: Волинський, Херсонський (з групою у Миколасві), Сталінський (з групами в Артемівську та Луганську), Сумський, Полтавський, Харківський, Одеський, Дніпропетровський (з групами в Кривому Розі, Мелітополі та Запоріжжі), Вінницький і Київський (див. рис. 1). Прив'язали чекісти «організацію» і до «Всесоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації», що давало ув'язку з відомою операцією «Весна» та тісними контактами із закордоном.

Так, «шкідництво» організації мало багаторівневий характер (підтримка куркулів, поширення хвороб серед домашніх тварин, шкідництво у провідних ветеринарно-бактеріологічних інститутах Харкова, Києва, Херсона, Дніпропетровська та Полтави, перешкоджання якісного обслуговування колгоспного тваринництва, шкідництво у галузі скотарства, свинарства та птахівництва тощо). Як зазначали слідчі: «Уся діяльність контрреволюційної організації до 1928 року йшла по лінії збереження та укріплення куркульських тваринницьких господарств і максимального гальмування розвитку соціалістичного й усупільненого тваринництва» (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 37, С. 39). Тобто ветеринари усіляко підтримували селян-одноосібників і шкодили утворенню колгоспів і їхньому господарству. Головною метою цього шкідництва було «знищення стада, протидія вирішення м'ясної проблеми, поглиблення кризи у забезпеченні м'ясопродуктами та розвитку сировинних ресурсів

країни» (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 37, С. 39). Фактично вина у прорахунках суцільної колективізації покладалася на «шкідницьку» діяльність вигаданої організації.

Організація намічала на період інтервенції широку шкідницьку та диверсійну діяльність з метою знищення продуктивної худоби та кінського поголів'я шляхом зараження пасовищ, водойм і фуражу культурами заразних хвороб. У руках організації, за твердженням ДПУ, були зосереджені майже всі вирішальні республіканські та крайові командні висоти у практичній і науково-дослідній ветеринарії, з метою нібито поширення серед населення масових епідемічних захворювань.

Звинувачувальний висновок остаточно оформлено 17 березня 1931 р. та підписано начальником Економічного управління ДПУ УСРР Мазо та начальником 2-го відділу цього ж управління Броневим. Усі фігуранти проходили по статтях 54–7 (підлив державної промисловості, транспорту, торгівлі і т. д.) і 54–11 (участь у контрреволюційній організації) КК УСРР. За даними українського дослідника А. Корольова, більшість фігурантів була засуджена до розстрілу із заміною 10 роками виправно-трудоих таборів (Корольов, 2007).

Зрозуміло, що один лише звинувачувальний висновок не розкриває суті справи. У подальшому науковцям потрібно не лише ознайомитися з вищевказаними справами, а й залучити до них додатковий матеріал як кримінальних справ, так і оперативно-агентурний, які, можливо, дали б базу для роботи слідчих.

Другий комплекс представлений 5 справами, що репрезентують уже згадану «Трудову селянську партію» (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 105, 106, 107, 108, 109). Зазначена справа окреслена в українській історіографії як у загальних рисах, так і представлена вже згаданою археографічною збіркою документів. Саме тому зосередимося на характеристиці наявних у ГДА СБУ обвинувальних висновків.

Перші чотири справи (№ 105–108) є матеріалами т.зв. крайових організацій, а саме: Дніпропетровщини (справа № 105), Полтавщини (106), Поділля (107) та Центрально-Чорноземного округу – Воронежчини (108), яка тісно пов'язана з УСРР. Остання справа представляє собою друкований примірник із вміщеними фотографіями ключових фігурантів, інші – машинописні копії. Водночас Дніпропетровський варіант має сліди численних правок олівцем, що свідчить про його робочу версію. Із залученням додаткових матеріалів кожен обвинувальний висновок може стати основою для серйозного наукового дослідження.

Узагальнений варіант «Обвинувального висновку у справі українського філіалу контрреволюційної організації “Трудової селянської партії”» представлений об'ємним документом типографського друку у вигляді брошури обсягом 193 с. (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 109). Окрім загальних положень по суті справи, документ показує історію виникнення «контрреволюційної організації» Трудової селянської партії на території України, розкриває ключові цілі та завдання організації, шляхи та методи «контрреволюційної та шкідницької діяльності», склад, структуру та зв'язки центру з периферією. Особлива увага зосереджена на діяльності організації у сільських районах, перешкоджанні колективізації та підтримці заможного селянства. Усього по загальній справі проходило 143 особи, що обвинувачувалися за вищезгаданими статтями 54–7 і 54–11. Про політичну важливість справи свідчить той факт, що обвинувачення підписав помічник начальника секретно-оперативного управління ДПУ УСРР і начальник секретно-політичного відділу Генріх Люшков, якого після цієї фабрикації перевели на роботу до Москви.

До *третьої групи* відносимо справи, які представляють обвинувачення по окремим шкідницьким організаціям як загальноукраїнського, так і регіонального характеру. Таких справ ми нарахували 7: «Контрреволюційна шкідницька організація в Укркооптах» (1931) (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 22), «Контрреволюційна шкідницька група в Укрплодовоч» (1930) (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 30), «Хижацька шайка у конезаготівельній системі Наркомзему України» (1935) (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 60) і 4 справи контрреволюційних змов і шкідницьких організацій у сільському господарстві УСРР як загальноукраїнського, так і регіонального характеру (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 72, 131, 134, 175). Відразу зазначимо, що окремі справи вже були згадані дослідниками, хоча ретельного аналізу та вивчення до сьогодні так і не відбулося. Наприклад, В. Марочко розкрив зміст «Справи контрреволюційної шкідницької організації у сільському господарстві України» 1930 року, про яку ми згадували вище у розрізі документів фонду № 16, але ним вказані справи ГДА СБУ не використовувалися. Справу «Контрреволюційної змови у сільському господарстві» (1933) побіжно вивчали Т. Грищенко та Р. Гілязетдінов, тому вважаємо, що справа ще чекає своїх дослідників.

Оскільки обсяг нашої наукової розвідки не дозволяє зробити короткий огляд усіх згаданих справ, то зупинимося лише на одній – контрреволюційній шкідницькій групі в Укрплодовоч. У грудні 1930 р. вже добре відомі за «Справою ветеринарів-бактеріологів» чекісти Економічного управління ДПУ УСРР Мазо та Броневой подали на затвердження голові ДПУ УСРР Балицькому обвинувачення щодо групи з 6 аграріїв, що займали різні посади у системі Укрплодовоч – Івана Ільїна, Володимира Лугового, Матвія Палька, Андрія Кузьменка, Митрофана Дашкевича та

Семена Лоханова. За версією слідства, з «метою проведення шкідництва», вони захопили ключові ланки апарату треста «Укрплодовоч». Організація представляла собою українську філію Контрреволюційної шкідницької організації у «Союзплодовоч» з центром у Москві, що утворилася разом із створенням тресту.

Так звані «шкідники» «свідомо навмисне проводили свою роботу таким чином, щоб овочі не попадали у робітничі центри, перероблювальні підприємства залишалися без сировини, будівництво підприємств проводилося у місцях, де відсутня сировинна база тощо» (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 30, Арк. 2). Прагнучи «зірвати робітничі постачання», члени організації складали нереальні плани, неправильно розподіляли овочеві ресурси, затримували наряди, зменшували посівні площі під городи та розвиток городницького господарства, гальмували будівництво переробних комбінатів і постачали до них неякісну сировину (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 30, Арк. 11). До того ж їх метою було «викликати незадоволення серед широких мас споживачів, які не отримували овочі, працюючи так, щоб у великих містах і робітничих районах штучно створювалися черги за овочами» (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 30, Арк. 12). Так, більшовицьке партійне керівництво перекладало усю вину за неправильне та безграмотне планування першої п'ятирічки та прорахунки колективізації на міфічне шкідництво працівників тресту.

У результаті усіх фігурантів було звинувачено за ст. 54–7 (контрреволюційна шкідницька організація), а справа була передана до Судової трійки при Колегії ДПУ УСРР. На жаль, без вивчення архівно-кримінальної справи з'ясувати подальшу долю вказаних осіб неможливо.

Огляд вказаних справ підтверджує тезу дослідників Л. Якубової та Я. Примаченко, що створений цими процесами образ «шкідника», принаймні до середини 1930-х рр., міцно закріпився за інтелігенцією. До того ж у масовій свідомості навіть гіпотетично не порушувалося питання його невідповідності реальності. Демонізація та карикатуризація обвинувачуваних, а в їх особі і «шкідників» як особливої суспільної групи, перетворилася на дієвий інструмент соціальної мобілізації – деструктивної й антигуманної за своїм спрямуванням (Якубова, Примаченко, 2016, с. 205–206). Боротьба зі шкідництвом не просто стала інструментом, а програмною метою утвердження сталінської моделі суспільства й економічного розвитку.

Висновки. Дослідження показує, що фабрикація «шкідницьких» справ у сільському господарстві УСРР у першій половині 1930-х рр. була складовою системної політики радянської влади, спрямованої на знищення національної аграрної інтелігенції та виправдання провалів колективізації. Основна мета цих кампаній полягала не у виявленні реальних змов, а в формуванні образу ворога – «шкідника», що уособлював саботаж і контрреволюцію в очах суспільства, що давало можливість виправдовувати прорахунки вищого керівництва країни Рад.

Залучені архівні джерела Галузевого держархіву СБУ розкривають механізм дії радянського карального апарату, який через слідчі фабрикації конструював «докази» вини провідних учених і фахівців. Матеріали демонструють масштабність кампанії: десятки вигаданих організацій, тисячі заарештованих, сфабриковані звинувачення у «біологічній війні», «бактеріологічному шкідництві» чи «підриві тваринництва». Українські справи вписувалися у загальносоюзні репресивні операції («Справа ветеринарів-бактеріологів», «Трудова селянська партія», «Контрреволюційна змова у сільському господарстві»), що свідчить про централізоване керівництво репресіями з Москви.

Вивчення обвинувальних висновків показує, що репресії торкнулися практично всіх ланок аграрної галузі – від університетських професорів і дослідників до керівників господарських структур. Вони обвинувачувалися у навмисному зриві колективізації, псуванні продукції, підтримці куркульства, хоча насправді часто виступали за раціональне господарювання та наукові підходи, що суперечили примусовій політиці партії.

Отже, так звані «шкідницькі організації» були інструментом політичного терору, спрямованого на підкорення інтелектуальної еліти сільськогосподарської сфери, усунення альтернативних думок і зміцнення тоталітарного контролю над аграрною галуззю. Опубліковані та неопубліковані документи ГДА СБУ мають значний потенціал для подальших досліджень, здатних уточнити масштаби, механізми та персональний вимір цих репресій, які стали однією з трагічних сторінок історії українського села доби сталінізму.

Фінансування. Стаття підготовлена за результатами фундаментального дослідження «Соціокультурний простір України другої половини XIX – першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600) за підтримки Міністерства освіти і науки України.

Джерела та література:

ГДА СБУ – Галузовий державний архів Служби безпеки України (м. Київ).

Гілязетдінов, Р.Н. (2015). «Контрреволюційна змова у сільському господарстві» (Українська філія, 1933 р.). *Історія науки і біографістика*, 2. URL: <https://inb.dnsgb.com.ua/2015-2/6.pdf>.

Григор'єва, Т. (2008). Використання міфічних організацій як мотив проведення політичних репресій під час масової колективізації в 1930–1931 рр. (на прикладі «Трудової селянської партії»). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей*, 35, 98–116.

Григор'єва, Т. Ф., Очеретянко, В. І. (упоряд.). (2010). *Справа «Української філії Трудової селянської партії»*. Київ: Головна редколегія «Реабілітовані історією», 368 с.

Грищенко, Т. Р. (2012). Репресії у вітчизняній аграрній науці – «Група Конара – Вольфа – Коварського» (1933). *Історія науки і біографістика*, 4. URL: https://inb.dnsgb.com.ua/2012-4/12_grishchenko.pdf.

Желєзнодорожський, Г. (1930а). Кондратьєвщина на практиці (контрреволюційна шкідницька організація в сільському господарстві України). *Більшовик України*, 23/24, 60–87.

Желєзнодорожський, Г. (1930b). Присуд історії (процес контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві України). *Комуніст*, 5 червня.

Іваненко, В., Романець, Н. (2009). *Опір селян насильницькій колективізації та Голодомору*. Дніпропетровщина. Київ, 64 с.

Контрреволюція в сільському господарстві України (1930а). *Пролетарий*, 30 мая.

Контрреволюція в сільському господарстві УСРР (в залі суду) (1930b). *Вісник ВУЦВК*, 5 червня.

Королев, А.Г. (2007). Інститут наукової і практичної ветеринарії Наркомзема УСРР в роки репресій. *Історія науки і біографістика*, 3. URL: <https://inb.dnsgb.com.ua/2007-3/07kagugr.pdf>.

Марочко, В. (1998). Справа «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР»: механізм і наслідки терору. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 1/2 (6/7), 96–104.

Мельничук, О. А., Кравченко, П. М. (2024). Участь червоноармійців у проведенні суцільної колективізації на Поділлі. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 48, 75–82. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-48-75-82>.

Мельничук, О. А., Мельничук, М. О. (2025). Настрої та поведінка червоноармійців під час кампанії ліквідації куркульства як класу на Поділлі в період суцільної колективізації. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 51, 88–95. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-88-95>.

Рожкова, Л. І. (2014). Розгортання репресій проти вчених та фахівців-аграрників на початку 1930-х рр. Справа «Трудової селянської партії» та її «української філії». *Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали IX Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів* (22 травня 2014 р., Київ). Київ: ФОП «Корзун Д.Ю.», 125–127.

Романець, Н. Р. (2011). Боротьба зі шкідництвом в аграрному секторі України. *Грані*, 3 (77), 54–59.

Романець, Н. Р. (2015а). «Шкідницька лінія» у репресивній політиці радянської влади на селі за доби «Великого терору» (1937–1938 рр.). *Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій. Збірник статей*. Т. 3: Більшовицький терор проти селян Придніпров'я. Дніпропетровськ: Монолит, 198–208.

Романець, Н. Р. (2015b). Боротьба зі шкідництвом в аграрному секторі Дніпропетровщини у другій половині 1933–1936 рр. *Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій. Збірник статей*. Т. 3: Більшовицький терор проти селян Придніпров'я. Дніпропетровськ: Монолит, 138–154.

Романець, Н. (2024). Розкуркулені селянські родини: практики виживання. *Український селянин*, 32, 46–55. DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Romanets>.

Шаповал, Ю. І. (1993). *Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії*. Київ: Наукова думка, 352 с.

Шаповал, Ю. І. (2008а). «Контрреволюційної організації в сільському господарстві України» справа 1930. *Енциклопедія історії України*: Т. 5: Кон-Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: В-во «Наукова думка», 107.

Шаповал, Ю. І. (2008b). «Контрреволюційної шкідницької організації в органах наркомзему і наркомрадгоспів» справа 1933. *Енциклопедія історії України*: Т. 5: Кон-Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: В-во «Наукова думка», 108.

Шаповал, Ю. І. (2013). «Трудової селянської партії» справа 1930-х років. *Енциклопедія історії України*: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: В-во «Наукова думка», 168.

.....
Шкідництво у сільському господарстві на Україні (1931). Харків-Київ: Держсільгоспвидав, 104 с.

Якубова, Л., Примаченко, Я. (2016). *В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні*. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 544 с.

References:

HDA SBU – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (Kyiv) [The Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine].

Hilyazetdinov, R.N. (2015). «Kontrevoliutsiina zмова u silskomu hospodarstvi» (Ukrainska filii, 1933 r.) [‘Counter-revolutionary Conspiracy in Agriculture’ (Ukrainian Branch, 1933)]. *Istoriia nauky i biohrafistyka*, 2. Retrieved from <https://inb.dnsgb.com.ua/2015-2/6.pdf> [in Ukrainian].

Hryhorieva, T. (2008). Vykorystannia mifichnykh orhanizatsii yak motyv provedennia politychnykh represii pid chas masovoiu kolektyvizatsiiu v 1930–1931 rr. (na prykladi «Trudovoi selianskoi partii») [Use of Mythical Organizations as a Motive for Political Repressions during the Mass Collectivization of 1930–1931 (based on the example of the ‘Labor Peasant Party’)]. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*, 35, 98–116 [in Ukrainian].

Hryhorieva, T. F. & Ocheretianko, V. I. (Comp.). (2010). *Sprava «Ukrainskoi filii Trudovoi selianskoi partii»* [The Case of the ‘Ukrainian Branch of the Labor Peasant Party’]. Kyiv: Holovna redkolehiia «Reabilitovani istoriei» [in Ukrainian].

Hryshchenko, T. R. (2012). Represii u vitchyznaniu ahrarnii nautsi – «Hrupa Konara–Volfa–Kovarskoho» (1933) [Repressions in Domestic Agricultural Science – ‘Konar–Wolf–Kovarsky Group’ (1933)]. *Istoriia nauky i biohrafistyka*, 4. Retrieved from https://inb.dnsgb.com.ua/2012-4/12_grishchenko.pdf [in Ukrainian].

Ivanenko, V. & Romanets, N. (2009). *Opir selyan naslynitskiy kolektyvizatsii ta Holodomoru. Dnipropetrovshchyna* [Peasant Resistance to Forced Collectivization and the Holodomor. Dnipropetrovsk region]. Kyiv [in Ukrainian].

Kontrevoliutsiia v selskom khoziaistve Ukrainy (1930a). [Counter-Revolution in the Agriculture of Ukraine]. *Proletarii*, 30 maia [in Russian].

Kontrevoliutsiia v silskomu hospodarstvi USRR (v zali sudu) (1930b). [Counter-Revolution in Agriculture of the USSR (in Court)]. *Visti VUTsVK*, 5 chervnia [in Ukrainian].

Korolev, A. H. (2007). Institut nauchnoi i prakticheskoi veterinarii Narkomzema USSR v gody repressii [Institute of Scientific and Practical Veterinary Medicine of the Narkomzem of the USSR during the Years of Repressions]. *Istoriia nauky i biohrafistyka*, 3. Retrieved from <https://inb.dnsgb.com.ua/2007-3/07kagugr.pdf> [in Russian].

Marochko, V. (1998). Sprava «Kontrevoliutsiinoi shkidnytskoi orhanizatsii v silskomu hospodarstvi USRR»: mekhanizm i naslidky teroru [The Case of the ‘Counter-Revolutionary Sabotage Organization in Agriculture of the USSR’: Mechanism and Consequences of Terror]. *Z arkhivu VUCHK-HPU-NKVD-KGB*, 1/2 (6/7), 96–104 [in Ukrainian].

Melnychuk, O. A., Kravchenko, P. M. (2024). Uchast chervonoarmiitsiv u provedenni sutsilnoi kolektyvizatsii na Podilli [The participation of Red Army soldiers in the providing of complete collectivization in Podillia]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series History*, 48, 75–82. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-48-75-82> [in Ukrainian].

Melnychuk, O. A., Melnychuk, M. O. (2025). Nastroi ta povedinka chervonoarmiitsiv pid chas kampanii likvidatsii kurkulstva yak klasu na Podilli v period sutsilnoi kolektyvizatsii [The moods and behaviour of Red Army soldiers during the campaign to ‘eliminate the kulaks as a class’ in Podillia during the period of continuous collectivisation]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series History*, 51, 88–95. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-88-95> [in Ukrainian].

Romanets, N. (2024). Rozkurkuleni selyanski rodyny: praktyky vyzhyvannia [Dekulakized peasant families: survival practices]. *Ukrainskyi selyanyn – Ukrainian peasant*, 32, 46–55. DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Romanets> [in Ukrainian].

Romanets, N. R. (2011). Borotba zi shkidnytstvom v ahrarnomu sektori Ukrainy [Combating Sabotage in the Agricultural Sector of Ukraine]. *Hrani*, 3 (77), 54–59 [in Ukrainian].

Romanets, N. R. (2015a). «Shkidnytska liniia» u represyvnii politytsii radianskoi vldy na sili za doby «Velykoho teroru» (1937–1938 rr.) [‘Sabotage Line’ in the Repressive Policy of Soviet Power in the Countryside during the ‘Great Terror’ (1937–1938)]. In *Mista i sela Dnipropetrovshchyny u vyri politychnykh represii. Zbirnyk statei*. Vol. 3: Bilshovytskyi teror proty selyan Prydniprovnia. Dnipropetrovsk: Monolit, 198–208 [in Ukrainian].

- Romanets, N. R.** (2015b). Borotba zi shkidnytstvom v aharnomu sektori Dnipropetrovshchyny u družii polovyni 1933–1936 rr. [Combating Sabotage in the Agricultural Sector of Dnipropetrovshchyna in the Second Half of 1933–1936]. In *Mista i sela Dnipropetrovshchyny u vyri politychnykh represii. Zbirnyk statei*. Vol. 3: Bilshovytskyi teror proty selyan Prydniprovia. Dnipropetrovsk: Monolit, 138–154 [in Ukrainian].
- Rozhkova, L. I.** (2014). Rozhortannia represii proty vchenykh ta fakhivtsiv-aharnikiv na pochatku 1930-kh rr. Sprava «Trudovoi selianskoi partii» ta yii «ukrainskoi filii» [Expansion of Repressions against Scientists and Agrarian Specialists in the Early 1930s: The Case of the 'Labor Peasant Party' and its 'Ukrainian Branch']. *Istoriia osvity, nauky i tekhniky v Ukraini: materialy IX Vseukrainskoyi konferentsiyi molodykh uchenykh ta spetsialistiv* (22 travnia 2014 r., Kyiv). Kyiv: FOP «Korzun D.Yu.», 125–127 [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu. I.** (1993). *Ukraina 20-50-kh rokiv: storinky nenapysanoi istoriyi* [Ukraine in the 1920s – 1950s: Pages of Unwritten History]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu. I.** (2008a). «Kontrevoliutsiinoyi orhanizatsii v silskomu hospodarstvi Ukrainy» sprava 1930 [Case 1930 of 'Counter-Revolutionary Organization in Agriculture of Ukraine']. *Entsyklopediia istoriyi Ukrainy*. Vol. 5: Kon-Kiu. Kyiv: V-vo «Naukova dumka», 107 [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu. I.** (2008b). «Kontrevoliutsiinoyi shkidnytskoi orhanizatsii v orhanakh narkomzemu i narkomradhospiv» sprava 1933 [Case 1933 of 'Counter-Revolutionary Sabotage Organization in the Narkomzem and Narkomradhospis']. *Entsyklopediia istoriyi Ukrainy*. Vol. 5: Kon-Kiu. Kyiv: V-vo «Naukova dumka», 108 [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu. I.** (2013). «Trudovoi selianskoi partii» sprava 1930-kh rokiv ['Labor Peasant Party' Case of the 1930s]. *Entsyklopediia istoriyi Ukrainy*. Vol. 10: T-Ya. Kyiv: V-vo «Naukova dumka», 168 [in Ukrainian].
- Shkidnytstvo u silskomu hospodarstvi na Ukraini** (1931) [Sabotage in Agriculture in Ukraine]. Kharkiv-Kyiv: Derzhsilhospvydav [in Ukrainian].
- Yakubova, L. & Prymachenko, Ya.** (2016). *V obiimakh strakhu i smerti. Bilshovytskyi teror v Ukraini* [In the Grip of Fear and Death: Bolshevik Terror in Ukraine]. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia [in Ukrainian].
- Zheleznohorskyi, H.** (1930a). Kondratievshchyna na praktytsi (kontrevoliutsiina shkidnytska orhanizatsiia v silskomu hospodarstvi Ukrainy) [Kondratievism in Practice (Counter-Revolutionary Sabotage Organization in Agriculture of Ukraine)]. *Bilshovyk Ukrainy*, 23/24, 60–87 [in Ukrainian].
- Zheleznohorskyi, H.** (1930b). Prysud istorii (protses kontrevoliutsiinoyi shkidnytskoi orhanizatsii v silskomu hospodarstvi Ukrainy) [Historical Verdict (Trial of the Counter-Revolutionary Sabotage Organization in Agriculture of Ukraine)]. *Komunist*, 5 chervnia [in Ukrainian].